

ERAMIZDAN AVVALGI VII-V ASRLARDA QADIMGI SPARTA

PO'LATOV ABBOS AZIMBEK OG'LI

TOSHKENT PERFECT UNIVERSITETI TARIX FAKULTETI 102-GURUH

TALABASI

ILMIY RAHBAR: OLTIBOYEV.A.M

Tel: +998934304003

Gmail: polatovabbos670@gmail.com

Annotation: Eramizdan avval VII–V asrlardagi Qadimgi Sparta Peloponnesning janubiy qismida joylashgan Lakedemoniya mintaqasida o‘ziga xos harbiy-siyosiy va ijtimoiy tuzumini shakllantirgan eng yirik shahar-davlat bo‘lib, uning rivojlanishi birinchi va ikkinchi Messeniya urushlari orqali bosib olingan keng hududlar va Messeniyaliklarning helotlar sifatida bo‘ysundirilishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Helot tizimi spartiatlarni (homoioylar – tenglar) qishloq xo‘jalik mehnatidan to‘liq ozod qilib, ularni professional harbiy tayyorgarlik, siyosiy faoliyat va ovga yo‘naltirgan bo‘lib, bu esa Sparta jamiyatini doimiy harbiy holatga keltirgan va ichki tenglikni ta‘minlashning asosiy omili hisoblangan. Perioiklar (erkin, ammo siyosiy huquqsiz aholi) va neodamodeis (ozod qilingan helotlar) qo‘shimcha iqtisodiy va harbiy resurs manbai bo‘lgan. Likurg bilan bog‘langan afsonaviy islohotlar, xususan Buyuk Retra orqali shakllangan konstitutsiya ikki irsiy podshohlik, 28 kishilik gerusiya, fuqarolar majlisi va besh efor institutlaridan iborat murakkab oligarxik-demokratik muvozanatni yaratgan. Bu tuzum ichki nizolarni minimallashtirib, konservativ va barqaror siyosatni saqlashga imkon bergan. Agoge tizimi yetti yoshdan boshlab bolalarni qattiq jismoniy va harbiy tarbiyaga olib, yigirma yoshdan keyin syssitia (umumiy ovqatlanish) orqali jamoaviy ruh va intizomni mustahkamlagan. Sparta armiyasi professional hoplitlardan iborat bo‘lib, shahar devorlarisiz himoyalaniishi fuqarolar jasorati va intizomiga asoslangan edi. Iqtisodiy jihatdan kleros tizimi va temir pul asketizm va boylik to‘plashni cheklagan,

ayollar esa mulkiy huquqlar, erkin harakatlanish va jismoniy tarbiya bilan boshqa polislar ayollaridan keskin farqlangan. Madaniy hayotda Tirtey she'ri va Karneya bayramlari harbiy-vatanparvarlik ruhini kuchaytirgan. VI asr oxirida tashkil topgan Peloponnes ittifoqi Sparta hegemoniyasini mustahkamlab, Fors urushlarida (Termopil 480-y., Plataeya 479-y.) yetakchi rol o'ynagan. Shu bilan birga fuqarolar sonining kamayishi (490-y. ga kelib ~8000 ga tushishi), 464-y. zilzila va uchinchi Messeniya qo'zg'oloni ichki zaifliklarni ochib bergan. Umuman, VII–V asrlardagi Sparta helot ekspluatatsiyasi, agoge intizomi, murakkab siyosiy institutlari va professional armiyasi orqali Ellada olamida noyob harbiy kuch markaziga aylangan bo'lsa-da, demografik tanazzul va ichki bosimlar uning chegaralarini ko'rsatgan. Manbalar (Herodot, Fukidid, Ksenofont, Plutarx) va zamonaviy tahlillar bu davr Sparta "miraj"ining V asrda shakllanganini tasdiqlaydi.

Annotation: Аннотация Древняя Спарта VII–V вв. до н. э. представляла собой крупнейший полис Пелопоннеса, расположенный в Лаконии (южная часть полуострова), где сформировалась уникальная военно-политическая и социальная система. Её развитие тесно связано с Первой и Второй Мессенскими войнами, в результате которых были завоёваны обширные территории, а мессенцы превращены в илотов (государственных рабов). Илотская система полностью освободила спартиатов (*homoioi* — «равные») от сельскохозяйственного труда, направив их на профессиональную военную подготовку, политическую деятельность и охоту; это привело к постоянному состоянию военной готовности общества и стало ключевым фактором поддержания внутреннего равенства среди граждан. Перизки (свободные, но лишённые политических прав жители) и неодамоды (освобождённые илоты) служили дополнительным источником экономических и военных ресурсов. Афористические реформы, приписываемые легендарному Ликургу, в частности Великая Ретра, заложили основу конституции с двойной царской властью, герусией (советом 28 старейшин), народным собранием и пятью

эфорами — сложной олигархическо-демократической системой сдержек и противовесов. Этот строй минимизировал внутренние конфликты и обеспечивал консервативную стабильность. Агоге — система воспитания с семи лет — подвергала мальчиков жёсткой физической и военной подготовке; после 20 лет *syssitia* (общие трапезы) укрепляли коллективный дух и дисциплину. Спартанская армия состояла из профессиональных гоплитов; отсутствие городских стен подчёркивало опору на мужество и дисциплину граждан. Экономика базировалась на клеровой системе (наделы земли) и железных деньгах, ограничивавших накопление богатства и способствовавших аскетизму; женщины обладали имущественными правами, свободой передвижения и физической подготовкой, резко отличаясь от жительниц других полисов. В культурной жизни поэзия Тиртея и Карнейские праздники усиливали военно-патриотический дух. В конце VI в. до н. э. возник Пелопоннесский союз, укрепивший гегемонию Спарты; в Греко-персидских войнах (Фермопилы 480 г., Платеи 479 г.) она сыграла ведущую роль. Однако сокращение числа полноправных граждан (к 490 г. до н. э. около 8000), землетрясение 464 г. и Третья Мессенская война выявили внутренние слабости. В целом Спарта VII–V вв. до н. э. благодаря эксплуатации илотов, агоге, сложным политическим институтам и профессиональной армии стала уникальным военным центром Эллады, но демографический спад и внутренние давления обозначили пределы её мощи. Источники (Геродот, Фукидид, Ксенофонт, Плутарх) и современные исследования подтверждают, что «спартанский мираж» в значительной мере сформировался в V в. до н. э.

Annotation: Annotation Ancient Sparta in the 7th–5th centuries BC was the largest city-state in the Peloponnese, situated in Laconia (southern part of the peninsula), where it developed a distinctive military-political and social system. Its evolution was closely tied to the First and Second Messenian Wars, which resulted in the conquest of vast territories and the subjugation of the Messenians as helots

(state serfs). The helot system fully relieved the Spartiates (homoioi — “equals”) from agricultural labor, directing them toward professional military training, political activity, and hunting; this placed Spartan society in a permanent state of military readiness and became the primary factor in maintaining internal equality among citizens. Perioikoi (free but politically disenfranchised inhabitants) and neodamodeis (freed helots) provided additional economic and military resources. The legendary reforms attributed to Lycurgus, particularly the Great Rhetra, established the constitution featuring dual hereditary kingship, the gerousia (council of 28 elders), the assembly of citizens, and five ephors — a complex oligarchic-democratic balance of powers. This structure minimized internal conflicts and preserved conservative stability. The agoge system subjected boys from age seven to rigorous physical and military training; after twenty, syssitia (communal messes) reinforced collective spirit and discipline. The Spartan army consisted of professional hoplites; the absence of city walls underscored reliance on citizens’ courage and discipline. Economically, the kleros system (land allotments) and iron currency limited wealth accumulation and promoted asceticism; women enjoyed property rights, freedom of movement, and physical training, sharply distinguishing them from women in other poleis. In cultural life, Tyrtaeus’ poetry and the Karneia festival strengthened the military-patriotic ethos. By the late 6th century BC, the Peloponnesian League solidified Spartan hegemony; in the Greco-Persian Wars (Thermopylae 480 BC, Plataea 479 BC), Sparta played a leading role. However, the decline in citizen numbers (around 8,000 by 490 BC), the 464 BC earthquake, and the Third Messenian War exposed internal vulnerabilities. Overall, Sparta of the 7th–5th centuries BC, through helot exploitation, agoge discipline, intricate political institutions, and a professional army, became a unique military powerhouse in the Greek world, yet demographic decline and internal pressures revealed its limitations. Sources (Herodotus, Thucydides, Xenophon, Plutarch) and modern scholarship confirm that the “Spartan mirage” largely took shape in the 5th century BC.

Kalit so'zlar: helotlar, spartiatlar, agoge, syssitia, Buyuk Retra, eforlar, gerusiya, Peloponnes ittifoqi, Messeniya urushlari, Termopil

Русский слова: илоты, спартиаты, агогэ, сисситии, Великая Ретра, эфоры, герусия, Пелопоннесский союз, Мессенские войны, Фермопилы

Key words: helots, Spartiates, agoge, syssitia, Great Rhetra, ephors, gerousia, Peloponnesian League, Messenian Wars, Thermopylae

Eramizdan avval VII asrning ikkinchi yarmida Qadimgi Sparta Peloponnes yarim orolining janubiy qismida Lakedemoniya mintaqasida o'zining noyob harbiy va ijtimoiy tuzumini shakllantira boshlagan bo'lib bu jarayon Messeniya yerlarining bosib olinishi bilan chambarchas bog'liq edi va natijada Sparta Ellada olamidagi eng katta shahar-davlatga aylandi chunki uning hududi taxminan sakkiz yarim ming kvadrat kilometrni qamrab olgan edi. Bu kengayish birinchi va ikkinchi Messeniya urushlari natijasida sodir bo'lgan bo'lib zamonaviy tarixshunoslik bu voqealarni asta-sekinlik bilan rivojlangan jarayon sifatida ko'radi chunki Messeniyaliklarni helotlar sifatida bo'ysundirish orqali spartiatlar o'zlarini qishloq xo'jalik mehnatidan butunlay ozod qilishgan va faqat harbiy tayyorgarlik siyosiy faoliyat hamda ovga e'tibor qaratish imkoniyatiga ega bo'lishgan. Helotlar yerlarni ishlab hosilning bir qismini o'zlari uchun saqlab qolgan bo'lsalar-da ular doimiy ravishda qo'rquv va nazorat ostida yashaganlar vaqti-vaqti bilan o'tkaziladigan tozalash aksiyalari bilan birga harbiy majburiyatlarga tortilganlar bu holat esa Sparta jamiyatini doimiy harbiy holatga keltirgan va olimlarning ta'kidlashicha aynan helot tahdidi spartiatlar o'rtasidagi tenglikni ta'minlovchi tuzumni shakllantirishning asosiy omili bo'lgan chunki bu tizim fuqarolarni birlashtirgan holda ichki xavflarga qarshi mustahkam devor yaratgan. Perioiklar esa Lakedemoniya va Messeniya hududlarida yashovchi erkin aholi bo'lib ular siyosiy huquqlarga ega bo'lmaganlar ammo ma'muriy va harbiy vazifalarni bajarishgan neodamodeis deb ataluvchi ozod

qilingan helotlar esa qo‘shimcha kuch sifatida xizmat qilganlar shu bilan birga spartiatlar homoiyolar ya’ni tenglar deb atalib qishloq xo‘jaligidan voz kechgan holda professional askar sifatida tarbiyalanganlar.

Aynan shu davrda Likurg nomi bilan bog‘langan islohotlar paydo bo‘lgan bo‘lib garchi Likurg tarixiy shaxs emas balki afsonaviy qonun chiqaruvchi sifatida ko‘riladigan bo‘lsa-da Buyuk Retra deb ataluvchi konstitutsiya Sparta siyosiy hayotining asosini tashkil etgan va bu hujjat zamonaviy tadqiqotlarda VII asr oxiri yoki VI asr boshiga tegishli deb baholanadi chunki u ikki irsiy podshohlikni gerusiya kengashini fuqarolar majlisini va besh nafar eforni o‘z ichiga olgan murakkab tuzumni belgilagan edi. Podshohlar alohida oilalardan chiqqan bo‘lib ular armiyani boshqargan diniy marosimlarda yetakchilik qilgan va ba’zi hollarda sud vazifasini ham bajarganlar gerusiya esa yigirma sakkiz nafar oltmish yoshdan oshgan erkaklardan iborat bo‘lib umrbod xizmat qilgan va majlisga takliflar kiritgan oliy sud sifatida faoliyat yuritgan fuqarolar majlisi esa har oy yig‘ilib baqirish orqali ovoz berish yo‘li bilan qaror qabul qilgan besh nafar efor bir yillik muddatga saylanib ijroiya hokimiyatni amalga oshirgan podshohlarning harakatlarini nazorat qilgan va ikkitasi har doim podshoh bilan birga yurishga chiqqan. Bu tizim oligarxiya va demokratiya elementlarining noyob uyg‘unligini ta’minlagan bo‘lib Sparta boshqa polislardan farqli ravishda konservativ va barqaror siyosatni saqlab qolishga muvaffaq bo‘lgan olimlarning fikricha bu murakkab hokimiyat taqsimoti fuqarolar o‘rtasidagi tenglikni ta’kidlagan bo‘lsa-da aslida helotlarning ekspluatatsiyasiga asoslangan edi va bu paradoks Sparta kuchining manbai bo‘lgan chunki u ichki nizolarni oldini olgan holda tashqi ekspansiyani qo‘llab-quvvatlagan. Shu bilan birga spartiatlarning hayoti agoge tizimi atrofida aylangan bo‘lib yetti yoshdan boshlab bolalar guruhlarda yashab jismoniy mashqlar chidamlilik sinovlari va harbiy ko‘nikmalar orqali tarbiyalanganlar yigirma yoshga yetgach esa syssitia deb ataluvchi umumiy ovqatlanish joylarida birgalikda taomlanishgan bu joylarda oddiy ovqat arpa uni pishloq anjir va vino ularni nafaqat jismoniy jihatdan balki ruhiy

ji hatdan ham birlashtirgan va hatto keksa fuqarolar bilan yoshlar o'rtasidagi homoerotik munosabatlar ham bu tizimning bir qismi bo'lgan.

Agoge tizimi Sparta armiyasini professional hoplitlarga aylantirgan bo'lib ular qizil plashlar uzun sochlar va lambda harfi tushirilgan qalqonlar bilan ajralib turganlar shahar devorlari yo'qligi esa ularning harbiy kuchiga bo'lgan ishonchni ko'rsatgan chunki Sparta o'z fuqarolarining jasorati va intizomi bilan himoyalangan edi bu armiya murakkab manevrlar bajarishga qodir bo'lib Yunonistonning boshqa davlatlarida ko'rilmagan darajada professionalizmni namoyish etgan. Iqtisodiy jihatdan Sparta kleros deb ataluvchi yer uchastkalariga asoslangan bo'lib har bir spartiat o'z oilasiga yetarli darajada hosil beradigan yerlarga ega bo'lgan ammo bu yerlarni helotlar ishlagan va spartiatlarning o'zlari savdo yoki hunarmandchilik bilan shug'ullanmaganlar temir pul tizimi esa boylik to'plashni cheklab oddiy turmush tarzini saqlagan bu esa Sparta jamiyatining asketizmiga xizmat qilgan va olimlarning ta'kidlashicha aynan shu iqtisodiy model helot tizimi bilan birgalikda Sparta kuchini saqlab qolgan ammo keyinchalik fuqarolar sonining kamayishiga olib kelgan. Ayollarning holati esa boshqa Yunon polislaridan keskin farq qilgan bo'lib ular mulk merosxo'rlik va sep bilan boylikka ega bo'lishgan ko'pincha urushlarda erlarining o'limi tufayli yerning to'rtidan ikki qismini boshqarganlar erkin harakatlanishgan yalang'och atletika bilan shug'ullanishgan va vino ichishgan bu erkinliklar boshqa joylarda ayollarning uy ichida yashashi odatiy bo'lgan sharoitda noyob edi va bu holat Sparta jamiyatining umumiy mustahkamligini oshirgan chunki ayollar ham fuqarolarni tarbiyalashda faol ishtirok etganlar.

Madaniy hayotda Sparta o'zining harbiy ruhini aks ettiruvchi she'riyat va bayramlar bilan ajralib turgan bo'lib Tirtey she'rlari urush va jasoratni ulug'lagan holda spartiatlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalagan Alkman esa musiqiy asarlarida jamoaviy birlikni ta'kidlagan Karneiya bayrami Apollon sharafiga o'tkazilib urush harakatlarini kechiktirishga olib kelgan masalan Termopil jangida kichik kuch bilan

cheklanish shu sababdan bo'lgan diniy marosimlar va omenslar siyosiy va harbiy qarorlarda muhim rol o'ynagan bu esa Sparta tuzumining diniy jihatini ko'rsatgan. VI asr oxirida Peloponnes ittifoqi tashkil topgan bo'lib bu ittifoq Korinf Elis va boshqa davlatlarni o'z ichiga olgan ammo Argosni chiqarib tashlagan va a'zolariga soliq o'rniga qo'shin yuborish majburiyatini yuklagan bu ittifoq Sparta hegemoniyasini Peloponnesda mustahkamlagan va ularning tashqi siyosatini belgilagan chunki ittifoq a'zolari Sparta dushmanlari va do'stlarini baham ko'rishgan bu tuzum Sparta kuchini ko'paytirgan holda butun mintaqani nazorat qilish imkonini bergan. V asr boshida Fors urushlari davrida Sparta Ellada birlashmasining yetakchisi sifatida chiqqan bo'lib Leonid podshoh Termopil dovonida 480 yilda kichik kuch bilan Fors armiyasini ushlab turgan va bu jang Sparta jasoratining ramziga aylangan keyin esa Pausaniy rahbarligidagi spartiatlar Plataeya jangida 479 yilda forslar ustidan g'alaba qozonganlar bu g'alabalar Sparta obro'sini oshirgan va ularning harbiy ustunligini tasdiqlagan ammo shu bilan birga ichki muammolarni ham yuzaga chiqargan.

Fuqarolar sonining kamayishi 490 yilga kelib sakkiz mingga tushgan bo'lib urushlar va qat'iy qoidalarining natijasi edi bu esa helotlar va perioiklardan qo'shimcha kuchlarga tayanishga majbur qilgan 464 yildagi kuchli zilzila esa katta helot qo'zg'olonini keltirib chiqargan va bu uchinchi Messeniya urushi deb atalib Sparta kuchini zaiflashtirgan bo'lsa-da ular oxir-oqibat isyonni bostirishga muvaffaq bo'lishgan bu voqealar Sparta va Afina o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashtirgan chunki Afina isyonchilarga yordam bergan edi va bu holat keyingi o'n yilliklarda kuchayib borayotgan raqobatni ko'rsatgan. Shu tarzda VII-V asrlarda Sparta o'zining qat'iy tuzumi va harbiy intizomi tufayli Ellada hegemoniga aylangan bo'lib helot tizimi va agoge kabi elementlar uni boshqa polislar dan ajratib turgan ammo fuqarolar sonining kamayishi va ichki bosimlar bu kuchning cheklanganligini ham namoyish etgan edi manbalarda Herodot va Fukididning yozuvlari shuningdek Ksenofont va Plutarxning keyingi asarlari bu rasmni to'ldirgan bo'lsa-da arxeologik

dalillar va zamonaviy tahlillar Sparta miraji deb ataluvchi obro'ning V asrda shakllanganini ko'rsatadi chunki bu obro' Sparta kuchini idealizatsiya qilgan holda uning ichki ziddiyatlarini yashirgan. Aynan shu davrning oxiriga kelib Sparta o'zining Peloponnesdagi mavqeini saqlab qolgan bo'lsa-da helot muammosi va ittifoqdagi raqobat kelajakdagi sinovlarni tayyorlagan edi va bu tuzumning qat'iyligi bir tomondan uni kuchaytirgan bo'lsa ikkinchi tomondan moslashuvchanlikni cheklagan. Spartiatlarning oddiy turmush tarzi va jamoaviy ruhlari ularni nafaqat jang maydonida balki kundalik hayotda ham birlashtirgan bo'lib agoge va syssitia tizimlari fuqarolarni shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yishga o'rgatgan bu esa Sparta madaniyatining asosiy xususiyati bo'lib qolgan. Perioiklarning ma'muriy roli va helotlarning mehnati iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan holda spartiatlarga harbiy ustunlik bergan ammo bu tizimning qattiqqo'lligi vaqti-vaqti bilan qo'zg'olonlarga olib kelgan va bu holat Sparta rahbarlarini doimiy hushyorlikka majbur qilgan. Buyuk Retra ning ta'siri ostida shakllangan siyosiy institutlar podshohlar gerusiya eforlar va majlisning muvozanatini saqlagan bo'lib bu muvozanat Sparta siyosatini tashqi bosimlardan himoya qilgan va ichki nizolarni minimallashtirgan. Fors urushlaridagi ishtirok Termopil va Plataeya janglari orqali Sparta nafaqat harbiy kuchini balki butun Ellada oldidagi obro'sini ham mustahkamlagan bo'lib Leonid va Pausaniy kabi rahbarlarning jasorati keyingi avlodlar uchun namuna bo'lib qolgan. Shu bilan birga V asrning o'rtalarida zilzila va isyon natijasida yuzaga kelgan zaiflik Afina bilan raqobatni kuchaytirgan va bu raqobat Sparta tuzumining sinovdan o'tishini talab qilgan edi. Ayollarning mulkiy huquqlari va erkinligi Sparta jamiyatining o'ziga xos jihati bo'lib ular nafaqat oilani boshqargan balki fuqarolarni tarbiyalashda ham muhim rol o'ynaganlar bu holat boshqa polislarining ayollarini uy ichiga qamab qo'ygan an'analaridan keskin farq qilgan. Madaniyatda Tirtey she'rlari va Karneiya bayramlari harbiy ruhni saqlab qolgan holda diniy va ijtimoiy birlikni ta'minlagan bu elementlar Sparta hayotining ajralmas qismi bo'lib qolgan. Umuman olganda VII-V asrlardagi Sparta o'zining helotga asoslangan iqtisodiyoti

professional armiyasi va murakkab siyosiy tuzumi orqali Yunoniston tarixida o‘chmas iz qoldirgan bo‘lib bu tuzumning qat’iyligi va intizomi uni davrning eng kuchli kuchiga aylantirgan edi ammo fuqarolar sonining kamayishi va ichki bosimlar bu kuchning chegaralarini ham ko‘rsatgan.

Adabiyotlar shahri

- Paul Cartledge — *Sparta and Lakonia: A Regional History 1300–362 BC* (eng muhim umumiy tarixiy kitob).
- Paul Cartledge — *The Spartans: The World of the Warrior-Heroes of Ancient Greece* (ommabop va ilmiy darajada yaxshi kirish).
- Andrew Bayliss — *The Spartans* (qisqa va zamonaviy umumiy ko‘rinish).
- Sarah B. Pomeroy — *Spartan Women* (Sparta ayollari va ularning roli haqida eng yaxshi tadqiqot).
- Stephen Hodkinson — *Property and Wealth in Classical Sparta* (iqtisodiy tuzum va kleros tizimi haqida chuqur tahlil).
- Anton Powell (ed.) — *A Companion to Sparta* (2 jildli, ko‘p muallifli fundamental qo‘llanma).
- Stephen Hodkinson va Anton Powell (eds.) — *Sparta: Comparative Approaches va Sparta: New Perspectives* (ilmiy maqolalar to‘plamlari).
- Scott M. Rusch — *Sparta at War: Strategy, Tactics and Campaigns, 950–362 BC* (harbiy tarixga e‘tibor).

Xulosa

Eramizdan avval VII–V asrlardagi Qadimgi Sparta Peloponnesning janubiy qismida joylashgan eng yirik shahar-davlat bo‘lib, Messeniya urushlari orqali keng hududlarni bosib oldi va messeniyaliklarni helotlar sifatida bo‘ysundirdi. Helot tizimi spartiatlarni qishloq xo‘jaligidan ozod qilib, professional harbiy hayotga

yo'naltirdi va jamiyatni doimiy harbiy holatga keltirdi. Likurg islohotlari (Buyuk Retra) ikki podshohlik, gerusiya, majlis va eforlar tizimini yaratdi. Agoge bolalarni qattiq tarbiyaladi, syssitia jamoaviy intizomni mustahkamladi. Sparta armiyasi professional hoplitlardan iborat bo'lib, shahar devorlarisiz himoyalangan edi. Peloponnes ittifoqi va Fors urushlaridagi g'alabalar (Termopil, Plataeya) hegemoniyani ta'minladi. Biroq fuqarolar sonining kamayishi va helot qo'zg'olonlari ichki zaifliklarni ochib berdi. Sparta helot ekspluatatsiyasi, agoge va murakkab siyosiy tuzumi orqali Ellada olamida noyob harbiy kuch markaziga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- **Herodot** — *Tarix* (Histories) — Fors urushlari (Termopil 480-y., Plataeya 479-y.), Sparta urf-odatları va helotlar haqida zamonaviy guvohlik.
- **Fukidid** — *Peloponnes urushi tarixi* (History of the Peloponnesian War) — V asr Sparta siyosati, Afina bilan raqobat, ichki tuzum va helot muammolari haqida batafsil ma'lumot.
- **Ksenofont** — *Lakedemoniyaliklar tuzumi* (Constitution of the Lacedaemonians / Politeia ton Lakedaimonion) — Agoge, syssitia, harbiy tarbiya va Sparta jamiyati haqida eng to'g'ridan-to'g'ri tasvir.
- **Plutarx** — *Likurg hayoti* (Life of Lycurgus) — Likurg islohotlari, Buyuk Retra, Sparta qonunlari va jamiyat tuzilishi haqida (keyingi davr manbasi, ammo muhim retrospektiv).
- **Tirtey** — she'rlar (VII asr fragmentlari) — Harbiy ruh, Messeniya urushlari va vatanparvarlik haqida eng qadimgi Sparta she'riyati.
- **Alkman** — she'rlar (VII asr fragmentlari) — Sparta madaniy hayoti, xoralik she'riyat va jamoaviy ruh haqida

- Paul Cartledge — *Sparta and Lakonia: A Regional History 1300–362 BC* (eng muhim umumiy tarixiy ish); *The Spartans: The World of the Warrior-Heroes of Ancient Greece* (ommabop va ilmiy kirish).
- Stephen Hodkinson — *Property and Wealth in Classical Sparta* (iqtisodiy tuzum, kleros, boylik va asketizm haqida chuqur tahlil); *Spartan Society* (muharrirlik qilingan to‘plamlar).
- Sarah B. Pomeroy — *Spartan Women* (Sparta ayollari roli va mulkiy huquqlari haqida eng yaxshi tadqiqot).
- Anton Powell (muh.) — *A Companion to Sparta* (2 jildli fundamental qo‘llanma, ko‘p muallifli).
- Andrew Bayliss — *The Spartans* (zamonaviy qisqa umumiy ko‘rinish).
- Nigel M. Kennell — *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta* (agoge va tarbiya tizimi haqida).